

**A felvilágosodás előzményei
Erdélyben és Magyarországon
(1650–1750)**

Szerkesztette
Balázs Mihály
Bartók István

Szeged
2016

Készült a Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola
Régi Magyar Irodalom Képzési Program
és az OTKA
támogatásával.

A borítón:
Christian Wolff, Vernünfftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen,
auch allen Dingen überhaupt, 1720

ISBN 978-963-306-477-1

Felelős kiadó: SZTE Magyar Irodalmi Tanszék

Készült:
Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő
Felelős vezető: Drágán György
www.innovariant.hu
<https://www.facebook.com/Innovariant>

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
A KORSZAK ESZMEI ÁRAMLATAIRÓL	11
BOROS GÁBOR: „Felvilágosodás”, „előzmény”. Elmékedés a megkövült (filozófia)történeti metaforák felpuhításáról	13
TÜSKÉS GÁBOR: Janzenizmus, felvilágosodás, emlékirat	23
SZELESTEI N. LÁSZLÓ: A pietizmus sajátosságai a Kárpát-medencében	41
KESERŰ GIZELLA--BALÁZS MIHÁLY: Előfutarak vagy korán elhervadt virágok? Újabb eredmények és megfontolások a nemzetközi antitrinitarizmus-kutatásban	55
EURÓPAI TÁJÉKOZÓDÁS	73
SMRCZ ÁDÁM: A kora modern mnemotechnika gyakorlati filozófiai hasznáról	75
ÖTVÖS PÉTER: „Das Welt-Buch”. Barthold Heinrich Brockes világképéről	83
FAJT ANITA: Népszerű Filozófia. Johann Joachim Spalding Betrachtung über die Bestimmung des Menschenjéról	97
SZÓKE KORNÉLIA: Dobai Székely Sámuel és az altdorfi egyetem	109
SCHMAL DÁNIEL: Isaac La Peyrère és a racionális bibliakritika	119
PAVLOVITS TAMÁS: Pascal és a 17. század Voltaire Filozófiai leveleiben	131
MOLNÁR DÁVID: A kakukkoló Cocceius és egy beteg lélek alaptalan képzelődése. Előtanulmány az ifjabbik Joachim Stegmann műveinek kétnyelvű kiadásához	139
BALÁZS PÉTER: A Toledoth Jesu az európai eszmetörténetben	149
HÖZZÁSZÓLÁS NAGY ÉLETMŰVEKHEZ	155
BENE SÁNDOR: Orpheus és Hercules (Francis Bacon, Zrínyi Miklós és a magyar felvilágosodás)	157
SIMON JÓZSEF: Bethlen Miklós és a hírnév. A Pufendorf-recepció problémája	173
NAGY LEVENTE: Bethlen Miklós és az erdélyi coccejanizmus a 17. század második felében	187
MACZELKA CSABA: Egy Bethlen Miklós-szöveghely margójára. Sir Thomas Browne Religio Medicijé	207

LACZHÁZI GYULA: A magyarországi korai felvilágosodás lélektani irodalma és Bethlen Miklós önéletírásának lélektani relevanciájú megállapításai	217
KNAPP ÉVA–TÜSKÉS GÁBOR: II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárának új rekonstrukciós kísérlete	227
A RECEPCIÓ MÓDOZATAI	249
GUBA ÁGOSTON: Czabán Izsák és az Existentia atomorum (RMK III 2423). Új kontextusok keresése a régi magyar filozófiában	251
BOGÁR JUDIT: A felvilágosodás előzményei egy evangélikus tudós tanár, ifj. Buchholtz György munkásságában	257
FÖLDESI FERENC: Lázár János, Christian Wolff tanítványa (Vázlat az erdélyi wolffianizmus kezdeteihez)	265
TÚRI TAMÁS: A pura religio felekezeti egységet szorgalmazó megfontolásai Ajtai Abód Mihály Halotti beszédében	277
KOLUMBÁN VILMOS JÓZSEF: Makfalvi József heterodoxiája	289
HEGYI ÁDÁM: Samuel Werenfels (1657–1740) szerepe a magyarországi felekezeti szembenállások csökkentésében a 18. században	303
LENGYEL RÉKA: „A világosság a tudomány”. A felvilágosodás mint módszer Verestói György halotti beszédeiben	315
GÖNCZÖL ANDREA: Losonczi B. András megtérésének históriája	329
BALÁZS MIHÁLY: Philologia sacra a magyar protestantizmusban. Kapcsolódások és elkülönülések	339
VADAI ISTVÁN: A nagyravagyó és semmi bizonyos vallású hívságos világ fiának keserves siralma. Bertalanffi Pál elfeledett verses munkájáról	353
NÉVMUTATÓ	361

SAMUEL WERENFELS (1657–1740) SZEREPE A MAGYARORSZÁGI FELEKEZETI SZEMBENÁLLÁSOK CSÖKKENTÉSÉBEN A 18. SZÁZADBAN¹

A 18. században egészen a türelmi rendelet kibocsátásáig a magyarországi protestáns egyházak számára a felekezetek közötti megbékélés lehetősége leginkább csak elméleti kérdésként merült fel, hiszen a *Carolina Resolutio* életbelépésével a túlélésért küzdöttek. Az adott erőviszonyok között nem a szembenállás csökkentésének kérdése foglalkoztatta az egyházi vezetőket, hanem a megsemmisülés vagy a rekatolizáció rémképe lebegett a szemük előtt. Ezért is érdekes, hogy Hatvani István (1718–1786) mégiscsak eljátszott a gondolattal, mert amikor Samuel Werenfels 1739-ben kiadott művét kézbe vette, abba bemásolta az 1689-ben Goudában megjelent *Epistola de tolerantia* című értekezés néhány sorát. Ma már tudjuk, hogy ily módon John Locke (1632–1704) szövege került be a példányba, ám mivel az idézett szöveg szerzősége sokáig ismeretlen volt, kétséges, hogy a névtelen megjelenő kiadványban olvasható, általunk most feloldott rövidítést Hatvani is feloldani tudta. Nem lehetünk tehát bizonyosak abban, hogy Jacques Bernard (1658–1718) francia hugenotta filozófusnak, vagy magának Lockenak a másolójával van dolgunk.² A református egyház korabeli magyarországi helyzetét ismerve a viszont különösen érdekes, hogy Locke művének abból a részéből citált, amelyekben az államegyház működését bírálta:

Cum hoc Corollarium scriberet Cl[arissimus] Auctor forte in animo voluebat id quod in Epistola sua scripsit de Tolerantia P[acis] A[micis] P[ersecutionis] O[sor] I[ohannes] L[ocius] A[nglus] seu Bernardus quidam Remonstrans pag[ina] 40. Qua sponsione, inquit, de regno coelorum cavebitur? Paulo ante vero: si illic semel spe excidi, magistratus nequaquam potest resarcire damnum, multo minus in integrum restituere. Liber prodiit Goudae in 12° An[no] 1689.³ (Amikor ezt a következtetést írta, a kiváló szerzőnek talán az járt az eszében, amit a béke barátja, az üldözés gyűlölője, az angol John Locke, avagy egy bizonyos Bernardus nevű remonstráns írt a vallási türelemről írt levelében, a 40. oldalon: *Micsoda ígéret kezelkedhet a mennyei birodalomról?* Kicsivel korábban pedig: *Ha itt a reményemet egyszer elvesztettem, a hatóság semmiképpen sem tudja pótolni a kárt, nemhogy régi teljes épségembe visszahelyezhetne.*⁴ A könyv Goudában lett kinyomtatva, 12-ed rét formátumban, az 1689. évben.⁵)

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Ösztöndíj támogatásával készült.

² A kiadásokról lásd: Raymond KLIBANSKY, *Előszó* = John LOCKE, *Levél a vallási türelemről*, ford. HALASY-NAGY József, GECSE Gusztáv, Bp., Akadémiai, 1982 (Filozófiai írók tára. Új folyam, 34), 16.

³ Samuel WERENFELS, *De jure in conscientias ab homine non usurpando, epistola ad D. D. Nicolaum Wilkens* = S. W., *Opuscula theologica, philosophica et philologica*, Tomus primus, Lausannae et Genevae sumptibus Marci-Michaelis Bousquet, 1739, 56. Jelzete a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtárban (a továbbiakban: TREK: F 126.)

⁴ John LOCKE, *Levél a vallási türelemről*, ford. HALASY-NAGY József, GECSE Gusztáv, Bp., Akadémiai, 1982 (Filozófiai írók tára. Új folyam, 34), 75.

⁵ A magyar fordítást Szabó Ádám készítette.

Ezek után felmerül a kérdés: vajon miért Samuel Werenfels összes műveinek kiadásába írta be Hatvani ezeket a sorokat? A válasz viszonylag egyszerű. A *De jure in conscientias ab homine non usurpando* című értekezésében Werenfels a vallásszabadsággal foglalkozott, amely egy magyar református olvasó számára különösen aktuális kérdés volt.⁶ Úgy tűnik, a kálvinisták számára ez az értekezés évtizedekkel később is fontos maradt, mert az 1790-es rendi országgyűlésen a reformátusok jogaik védelmében használták fel. Pogány Ádám (1746–1814) ennek a kivonatolásával a kálvinista egyház egyházszervezetének önállóságát igyekezett a katolikus egyházzal szemben alátámasztani.⁷ Ezen az országgyűlésen a református képviselők nemcsak ezt az egy Werenfels-művet építették be politikai érvrendszerükbe, hanem az ismeretlen fordító tollából származó *Az erőszakos térítőknék a szent vallásról való káros visszaélésekről* című könyv is a fentebb említett bázeli teológus egyik művén alapszik. Ennek lényege, hogy elutasította a katolikus egyház protestánsok visszatérítésére irányuló törekvését, és határozottan kiállt a kálvinista hitelvek megtartása mellett, valamint hangsúlyozta, hogy a protestáns egyházak is bevett vallásnak számítanak, ezért azokat nem lehet üldözni.⁸

Az 1790-es rendi-nemesi ellenállás filozófiai alapjának sokáig a *Hármaskönyv* és Rousseau társadalmi szerződésének ötvözését tartotta a magyar történetírás, holott ennek a politikai gondolkodásnak nagyon erősen részét képezte a bécsi és linzi békék érvényesítésének igénye is. A 17. századi politikai irodalom (Alvinczi Péter, Kocsi Csergő Bálint, Szalárdi János, Cserei Mihály, de még Eszterházy Miklós és Pázmány Péter is) rendszeresen hivatkozott ezekre a békékre, amelyeknek lényeges eleme volt a településeken működő vallási önkormányzatok megvalósításának igénye, valamint a szándék a felekezetek békés egymás mellett élésére. Jelenleg nem ismerünk olyan műveket, amelyek bizonyíthatóan a 18. században is fenntartották volna ezt a gondolatmenetet, az viszont egyértelműen kimutatható, hogy 1790-ben az értelmiség felelevenítette ezt.⁹

Hatvani István 1748-ban Bázelen jutott hozzá Werenfels műveinek összkiadásához, és valószínűleg ugyanebben az évben vetette papírra a toleranciával kapcsolatos gondolatait is.¹⁰ Ekkor még fel sem merült, hogy Magyarországon bármikor is türelmi rendeletben rendezik az evangélikus és a református egyházak jogait, a protestánsok sokkal inkább a túlélés miatt hangsúlyozták a vallási tolerancia jelentőségét. A fentebb felvázoltakból kiderült, hogy a vallási türelem értelmezésében és lehetséges megoldásaiban a hazai református értelmiség sokban épített Werenfels munkásságára, ezért a következőkben azt szeretném megvizsgálni, hogy műveinek magyarországi elterjedése hogyan alakította a kálvinisták más felekezetekről alkotott elképzeléseit. Másként megfogalmazva: a 17. századi politikai közgondolkodásban jelenlévő vallási tolerancia eszméje kimutatható-e Werenfels vallási türelemmel és a protestánsok uniójával foglalkozó műveinek recepcióján keresztül? Volt-e valamilyen nyoma a 18. század első felében Werenfels eszméinek Magyarországon, vagy csak a rendi-nemesi mozgalom nyúlt vissza munkásságához? A kérdés megvizsgálásához az olvasmánytörténet

⁶ Camilla HERMANIN, *Samuel Werenfels*, Firenze, Leo S. Olschki, 2003 (Studi e testi per la storia della tolleranza in Europa nei secoli XVI–XVIII, 7), 259–298.

⁷ POGÁNY ÁDÁM, *Expenditur extractus dissertationis Samuelis Werenfelsii de jure magistratus in conscientias nuper editus per S. D. Adamum Pogány de Cseb, [Pest], [s. n.], 1790.* ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., Magyarországi Református Egyház, 1977, 480.

⁸ DEZSÉNYI Béla, *Magyarország és Svájc*, Bp., Teleki Pál Tudományos Intézet, 1946 (Hazánk és a nagyvilág, 6), 90; BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., Franklin, 1888, 635–636.

⁹ TEVÉSZ László, *Adalékok az 1790-es rendi mozgalom eszméletörténeti hátteréhez* = „Politica philosophiai okoskodás”, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MÍRÓ György, VELKEY Ferenc, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013, 137–148.

¹⁰ „Steph[ano] Hathvani V[erbi] D[ei] Ministri et M[edicinae] D[octo]ri cm[p]tus Basiliae A[nn]o. 1748. m[anu] p[ro]pria” (‘Hatvani István, az Úr igéjének hirdetője és az orvostudomány doktora számára lett vásárolva Bázelen, az 1748. évben. Sajat kezű [bejegyzés]’) TtREK F 126.

módszertanát fogom felhasználni, de előtte el kell helyeznünk őt a korabeli európai szellemi áramlatok térképén.

A felvilágosodás századában Magyarországon a református értelmiség körében nagy népszerűségnek örvendett a svájci ésszerű ortodoxia. Legismertebb képviselőjének, Jean-Frédéric Ostervaldnak (1663–1747) a főművét *Romlottságnak kütfeljei* címmel többen is lefordították magyarra, amely annyira népszerű lett, hogy több kiadást is megért, és példányai a lelkészkönyvtáraktól kezdve, a kollégiumi gyűjteményekig mindenütt megtalálhatóak voltak. A szakirodalom előszeretettel hívja svájci triumvirátusnak az ésszerű ortodoxia három képviselőjét, Jean-Alphonse Turretinit (1671–1737), Samuel Werenfelst és az előbb említett Ostervaldot, mivel együttesen alakították ki azokat a teológiai elveket, amelyek az ésszerű ortodoxiát jellemzik.¹¹ Annak érdekében, hogy megértsük, miért lett ez a teológiai irányzat annyira népszerű a Kárpát-medencében, röviden össze kell foglalnunk a korabeli svájci protestantizmus jellemzőit.

A svájci protestáns kantonok a 17. században igen merev álláspontot képviseltek, amelynek kiteljesedése egy hitvallás bevezetésében csúcsozott ki: 1675-ben az úgynevezett *Formula Consensus* kibocsátásával szigorú ellenőrzést vezettek be a hitélet minden területére, amelynek során felügyelték a *Második helvét hitvallás* pontos betartását. A *Formula* kiadásának egyik legfőbb célja volt a remonstránsok tanításainak teljes visszazorítása, mert a protestáns kantonok szigorúan kötelezték a lakosságot a predesztináció-tan elfogadására. Ez viszont azt is jelentette, hogy még a protestantizmuson belül is teljesen megmerevedtek a felekezeti határok, és az államvallás igényével fellépő református egyház igyekezett ellehetetleníteni minden más felekezetet. Néhány év alatt kiderült, hogy ez a szigorú rendszer nem tartható be, ezért 1686-ban Bazelben visszavonták a *Formula* kötelező betartását, bár a tekintélye még hosszú évtizedekig érezhető volt.¹² Témánk szempontjából nem szükséges az összes protestáns kantonban nyomon követni az életútját, elég annyit megjegyezni, hogy Zürichben egészen az 1730-as évekig mereven ragaszkodtak hozzá, amely a svájci–magyar kapcsolatok alakulásában is kimutatható.

Id. Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) még 1675-ben személyes, jó kapcsolatot létesített Johann Heinrich Heideggerrel (1633–1698), a zürichi Carolinum professzorával. Mivel Pápai hazatérése után a nagyenyedi kollégium tanára lett, egyáltalán nem meglepő, hogy évtizedekkel később a fia Zürichben kért anyagi segítséget az enyedi kollégium újraindításához. Ez viszont azt is jelentette, hogy a Zürichbe eljutó peregrinusok a református ortodoxiával találkoztak még az 1730-as években is. Valószínűleg nem véletlen, hogy egy nagyenyedi tanár, Borosnyai Nagy Zsigmond (1704–1774) lefordította a *Formula Consensust*, és 1742-ben ki is adta Kolozsváron. Annak ellenére, hogy a Kárpát-medencében ez sohasem lett a református egyház hivatalos hittétele, Borosnyai hasonlóan tekintett rá, mint a kálvinisták egyéb bevett szimbolikus könyveire.¹³

Mindeközben Európa különböző országaiban a vallásos felvilágosodás minden egyházat megértintett, kezdve a katolikustól, a protestánsokon át egészen az izraelitáig. Annak ellenére, hogy mindegyik mozgalom ragaszkodott a saját hitelveihez, közös jellemzőjük volt a vallási tolerancia

¹¹ Ulrich IM HOI, *Aufklärung in der Schweiz*, Bern, Francke, 1970 (Monographien zur Schweizer Geschichte, 5), 15; Paul WERNLI, *Der schweizerische Protestantismus im 18. Jahrhundert*, I, Tübingen, Mohr, 1923, 481, 522–523; *Ökumenische Kirchengeschichte der Schweiz*, hrsg. Lukas VISCHER, Lukas SCHNEKER, Rudolf DELSBERGER, Freiburg–Basel, Paulusverlag, 1998, 190–191.

¹² Max GUGER, *Die Basler Kirche und Theologie im Zeitalter der Hochorthodoxie*, Zollikon–Zürich, Evangelischer Verlag, 1952, 99–139.

¹³ Jan-Andrea BERNHARD, *Pápai Páriz Ferenc zürichi tartózkodása és hatása = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában*, szerk. GUDOR BOTOND, KURUCZ György, SEPI Enikő, Bp., L'Harmattan, 2012 (Károlyi könyvek. Tanulmánykötet), 35–42.

valamilyen szintű megfogalmazása, amely persze korlátozottabb volt a mai értelmezéseknél, John Locke például elképzelhetetlennek tartotta a katolicizmus elfogadását.¹⁴

A svájci triumvirátus teljes mértékben beleillik ebbe a körbe, mert az isteni kinyilatkoztatást összeegyeztethetőnek tartották a filozófia és a felvilágosodás legújabb vívmányaival. A tudomány és a hit viszonyában nem feltétlenül ragaszkodtak a hitelvek elsőbbségéhez. Gondolkodásuk tipikus átmenetet képez a felvilágosodás merev elutasítása és a radikális felvilágosodás egyház- és vallásellenessége között. A vallási türelem egyfajta formájának tekinthetjük náluk azt, hogy Turretini Genfben, Ostervald Neuchâtelben és Werenfels Bázelen fogalmazta meg azt az ötletét, amely szerint a protestáns felekezeteknek közeledniük kellene egymáshoz, amelynek végső célja egy vallási unió megvalósítása lett volna.¹⁵ Mivel a svájci ésszerű ortodoxia nagyon nagymértékben hatott a hazai református egyházra, ezért a következőkben egy olyan szegletét vizsgálom meg a témának, amelyik kevésbé kutatott. Ez pedig nem más, mint Samuel Werenfels recepciója a magyar református tolerancia értelmezésében.

Werenfels 1657-ben tősgyökeres bázeli családban született és szülővárosában is halt meg 1740-ben. Édesapja Peter Werenfels volt, aki a bázeli egyetemen az ószövetségi tanszékének vezetőjeként találkozott a gályarab prédikátorokkal is. Samuel a szokásos értelmiségi karriert járta be: a bázeli stúdiumok után az összes svájci protestáns főiskolát meglátogatta (Genf, Zürich, Lausanne és Bern), majd hazatérve a teológiai fakultáson különböző professzori állásokat töltött be. Többször is volt rektor, de ismertségét nem ennek köszönhette, hanem teológiai újításainak.¹⁶

Mint korábban említettem, Bázelen viszonylag korán szakítottak a *Formula Consensus*szal, de ez nem jelentette azt, hogy minden területen enyhülés lett volna. Így például nyitást jelentett az 1397 óta a letelepedéstől eltiltott zsidók számára (1612-ig még jiddis nyelvű könyveket 1612-ig szabadon lehetett itt nyomtatni),¹⁷ hogy Johann Jacob Frey (1636–1720) bázeli professzor 1701 körül megfogalmazta: a kereszténységnek toleránsabban kellene viselkednie a zsidókkal szemben. A helyzet élességét mutatja azonban, hogy ez a munka kéziratban maradt, nyomtatásban nem látott napvilágot.¹⁸

Werenfels nem merészkedett ennyire merész vizekre, noha ismerte Le Clerc, Spinoza és Locke elképzeléseit, ő alapvetően csak a protestáns felekezetek békés egymás mellett élését tartotta elképzelhetőnek, a katolicizmussal élesen szemben állt.¹⁹ Ezzel kapcsolatos nézeteit többször is publikálta, így például *Cogitationes generales de ratione uniendi ecclesias protestantes quae vulgo Lutheranae et reformatarum nominibus distingui solent* címmel, valamint *Dissertatio de ratione uniendi ecclesias protestantes* címmel. A katolikus eucharisztia értelmezése ellen viszont egy kisebb tanulmányt is közölt *Dissertatio de adoratione hostiae* címmel.²⁰ A merev ortodoxiával való szimbolikus szakításnak lehet tekinteni, amikor 1709-ben a bázeli polgármester fiának nyilvános disputáján a hagyományos

¹⁴ David SORKIN, *The Religious Enlightenment. Protestant, Jews, and Catholics from London to Vienna, Princeton and Oxford*, 2008, 6–8.

¹⁵ Rudolf PEISTER, *Kirchengeschichte der Schweiz*, II, Zürich, Theologischer Verlag, 1974, 626. VISCHER, SCHENKER, DELSPERGER, i. m., 190–191.

¹⁶ HERMANIN, *Werenfels... i. m.*, 47–121; J. HÄNE, *Die Befreiung ungarischer Prädikanten von den Galeeren in Neapel und ihr Aufenthalt in Zürich (1675–1677)*, Zürcher Taschenbuch, 1904, 168.

¹⁷ Clemens P. SIDORKO, *Basel und der jiddische Buchdruck (1557–1612)*, Basel, Schwabe, 2014 (Schriften der Universitätsbibliothek Basel, 8), 101–103, 379.

¹⁸ Camilla HERMANIN, „*Sine scandalo Christianorum*” *Proposte di convivenza ebraico-cristiana nel XVIII secolo*, Firenze, Leo S. Olschki, 2005 (Studi e testi per la storia della tolleranza in Europa nei secoli XVI–XVIII, 8).

¹⁹ HERMANIN, *Werenfels... i. m.*, 220–224

²⁰ WERENFELS, *Opuscula... i. m.*, I, 205–222, 413–462.

ceremóniát felrúgva a jelölt előtt kinyitotta a Bibliát, és arra hívta fel a hallgatóság figyelmét, hogy a Szentírás nem részrehajló és nincs tekintettel a dogmákra, de amint becsukjuk a könyvet, rendkívül sok bizonytalanság merül föl annak tartalmával kapcsolatban. Ezzel a kijelentésével arra hívta fel a figyelmet, hogy a merev ragaszkodás a kálvínista dogmákhoz zsákutcába is vezetheti az egyházat.²¹ 1723-ban több bázeli teológust sikerült nézeteinek megnyernie, akik nyíltan léptek fel a *Formula Consensus* konzervatívizmusa ellen. Támogatói között tudhatta a korabeli bázeli első lelkész, Hieronymus Burckhartdot (1680–1737) és tanítványát Johann Ludwig Freyt (1682–1759) is.²² Vallási tolerancia terén mégis kudarcot vallott, mert 1730-ban nem sikerült megakadályoznia Johann Jakob Wettstein (1693–1754) Bázélből való elűldözését.

Az ügy mögött az állt, hogy Wettstein évtizedes kutatómunka során arra a következtetésre jutott, hogy az 1. Tim. 3. 16. ógörög olvasata helytelen; ez viszont azt jelentette, hogy Jézus isteni mivolta nem bizonyítható ezzel a bibliai verssel. Értelmezésének hangot adva Wettstein prédikációiban is Jézus emberi mivoltát kezdte hirdetni, amely miatt socinianizmussal vádolták meg. Hiába lépett fel mellette Werenfels arra hivatkozva, hogy lehetséges megbékélni Wettstein szövegkiadásával, a városból száműzték. A sors fintora, hogy az amszterdami remonstránsok azonnal befogadták, és a bibliafordító-szakirodalom máig helyesnek tartja szövegértelmezését.²³

A korai felvilágosodás során egyáltalán nem volt ritka az átcsapás az ortodoxiából a radikalizmusba, hiszen Hermann Samuel Reimarus (1694–1768) ortodox lutheránus teológusból radikális deistává lett, mert élete végén azt állította, hogy Jézus egy politikai felkelés vezetője volt, akiről a csaló apostolok állították utólag a feltámadást.²⁴ Noha Wettstein nem tekinthető ennyire radikálisnak, esete azt mutatja, hogy Bázélben is összetett légkör jellemezte a teológiai gondolkodást. Annak érdekében, hogy megérthessük, hogyan terjedt el Magyarországon Werenfels tanítása, meg kell vizsgálnunk, milyen szellemi körökkel kerültek a magyarok Bázélben kapcsolatba és ezek hogyan befolyásolták olvasmányválasztásukat.

A szakirodalomban régóta ismert tény, hogy három debreceni professzornak köszönhető a svájci ésszerű ortodoxia megjelenése a debreceni kollégiumban.²⁵ Hármójuk közül csak Maróthi György (1715–1744) találkozott személyesen Werenfelsszel,²⁶ de Hatvani István és Piskárkosi Szilágyi Sámuel (1719–1785) nem, noha igen intenzíven figyelemmel kísérték a bázeli professzor munkásságát: Piskárkosi egy búcsúztató verset is kiadott Svájcban Werenfels halálakor²⁷ és Hatvani beépítette a Bázélben megjelent úrvacsorával foglalkozó könyvébe Werenfels néhány eszmefuttatását.²⁸

Samuel Werenfelsszel rajtuk kívül más is kapcsolatba került, akik közül ki kell emelni a sárospataki tanárt, ifj. Csécsi Jánost (1689–1769). Csécsi alapvetően Jakob Christoph Iselinnel

²¹ Friedrich MEYER, *Die Bibel in Basel*, Basel, Schwabe, 2004, 65.

²² Karl Rudolf HAGENBACH, *Johann Jakob Wettstein, der Kritiker und seine Gegner*, Zeitschrift für die historische Theologie, 9(1839), 85.

²³ HAGENBACH, i. m., 104–109; MEYER, i. m., 72–74.

²⁴ Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *Teodicea és tények*, Bp., L'Harmattan, 2011 (A filozófia útjai), 86–98.

²⁵ LÉNGYEL Imre, *A svájci felvilágosodás és debreceni kapcsolatai*, Könyv és Könyvtár, 9(1973), 243; Jan-Andrea BERNHARD, *Debrecen als protestantisches Zentrum Oberungarns im 18. Jahrhundert: Die Bedeutung der Peregrination für das Bildungsniveau der intellektuellen Elite = Mesto a intelektuálové od středověku do roku 1848*, hg. Olga FEJTOVÁ, Praha, Scriptorium, 2008 (Documenta Pragensia, 27), 781–800.

²⁶ TÓTH Béla, *Maróthi György albuma*, Studia Litteraria, 11(1973), 117.

²⁷ Peter RYHNER, *Vita venerabilis theologi Samuelis Werenfelsii S. S. Theol. doct. et in acad. Basil. professoris...*, Basileae, Johann Conrad Mechel, 1741, 49.

²⁸ LŐSNY-SCHMIDT Ede, *Hatvani István élete és művei*, Debrecen, Studium, 1931 (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának kiadványai, 4), 216.

(1681–1737) tartott fenn jó kapcsolatot,²⁹ de megpróbált Samuel Werenfelszel³⁰ is levelezni. Mivel Csécsi 1734-ben elveszítette pataki állását, a sárospataki kollégium bázeli kapcsolatai hosszabb időre meggyengültek.³¹ Ezenkívül van még néhány adatunk arról, hogy Werenfels más magyarországiakkal is kapcsolatba került, mert Téleki Pál emlékkönyvében szerepel a neve,³² illetve két teológushallgató, Czellek István[?] (?–?)³³ és Tunyogi János (?–?)³⁴ is nála disputált.

A 18. század első felében viszont a Bázélbe eljutó magyarországiak egy része olyan tanárokkal került kapcsolatba, akik a Wettstein-ügyben a konzervatív (elutasító) álláspontot képviselték: Werenfels tanítványa, Johann Ludwig Frey és Jakob Christoph Iselin (1681–1737) is a szentháromságtan tagadójának tartotta Wettsteint. Sőt! Frey volt az egész botránynak egyik legkonzervatívabb képviselője.³⁵ Frey a legtöbb magyar teológushallgatót személyesen ismerte, mert legtöbbször ő állította ki a diplomájukat, de disputációikon is elnökölt és levelezéseken keresztül is kapcsolatot tartott a Kárpát-medencéből származókkal. Iselin a fentebb említett ifj. Csécsi Jánoson kívül jó kapcsolatot ápolt Maróthi Györggyel, Piskárkosi Szilágyi Mártonnal (?–1747) és Szilágyi Istvánnal (?–?), Bereghi Andrásval (?–?), Festetics Józseffel (1694–1757) és másokkal is.³⁶

A fennmaradt levelezésekben viszont nincs nyoma annak, hogy a magyarországiak elkülönültek volna Werenfels-pártiakra és ellenzőkre. Sőt! A fentebbiekből látható, hogy Maróthi György is és ifj. Csécsi János is egyszerre állt levelezésben Werenfelszel és Iselinnel. Mivel mind Iselin, mind Frey az ésszerű ortodoxia képviselőjének tekinthető, és a szentháromságtan megkérdőjelezhetetlen dogma a református egyházon belül, semmi meglepő nincs abban, hogy a magyarok elfogadhatónak tartották Iselin és Frey álláspontját is. A kérdés csupán az, van-e nyoma a Werenfels által tanúsított toleranciának a Kárpát-medencében.

Tudjuk, hogy Magyarországon a 18. században a protestáns egyházak igen nehéz helyzetbe kerültek, ezért előfordultak olyan esetek, amikor evangélikus lelképásztor gondozott reformátusokat vagy református lelkész evangélikusokat, miközben a királyi Magyarország területén az unitáriusokat a reformátusok és evangélikusok is egyaránt megvetették.³⁷ 1748-ban tipikusnak mondható a szarvasi lutheránus lelképásztor gorbomba megjegyzése Zwinglivel kapcsolatban:

²⁹ Összesen tíz levelük ismert. Vö. HEGYI ÁDÁM, *A bázeli egyetem magyar vonatkozású kéziratjai (1575) 1660–1798 (1815)*, Bp., Gondolat, 2010 (Nemzeti téka), Nr. 395–398, 401, 403, 406, 407, 410, 411.

³⁰ *Csécsi János levele Samuel Werenfelsnek Göngyi István ügyében, Sárospatak, 1716. október 1.* Universitätsbibliothek Basel (Továbbiakban: UIBB) Mscr. KiAr 133b. nr. 123.

³¹ KONCZ SÁNDOR, *A filozófia és a teológia oktatása 1703–1849 között = A Sárospataki Református Kollégium: Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, Bp., 1981, 124, 127, 132; DIENES DÉNES, UGRAI JÁNOS, *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013, 55–59.

³² *Inscriptiones Alborum Amicorum*, főszerk. LATZKOVITS MIKLÓS, Szeged, nr. 1763, http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=1763

³³ *Theologische Fakultät, Disputationes theologicae 1699–19. Jh.* Staatsarchiv Basel-Stadt (Továbbiakban: StAB) Universitätsarchiv O 5

³⁴ StAB Universitätsarchiv O 5

³⁵ ANDREAS URS SOMMER, *Zwischen Aufklärung und Reaktion: Johann Ludwig Frey (1682–1759) = A. U. S. Im Spannungsfeld von Gott und Welt, Beiträge zu Geschichte und Gegenwart des Frey-Gymnasischen Instituts in Basel 1747–1997*, Basel, Schwabe, 1997, 45–49. Konzervativizmusa viszont nem volt teljes mértékben elutasító, amelynek a könyvtára a legjobb példája, mert ebben az angol 17. századi előfelvilágosodás tipikus kötetit szerepeltek, amelyek teljes mértékben összeegyeztethetőek voltak az ésszerű ortodoxiával. SUZANNE DE ROCHE, *Die Anglio der Frey-Gymnasischen Bibliothek = Im Spannungsfeld von Gott und Welt, Beiträge zu Geschichte und Gegenwart des Frey-Gymnasischen Instituts in Basel 1747–1997*, hg. Andreas Urs Sommer, Basel, Schwabe, 1997, 225–242.

³⁶ HEGYI ÁDÁM, *A Kárpát-medencéből a Rajna partjára*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai), 77–88.

³⁷ BUCSAY MIHÁLY, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985, 159.

s mennyi zavart okozott s bajt, szertezilálva Luthernek
 itteni táborait Zwingli, a bajkeverő.
 Tévtanaid, hidd, félrevezették jó eleinket
 majd két lusztrumon át, Zwingli, csalárd hirdető!
 Szent Egyházunkat, a vizsálytól szétdaraboltat
 eggyé nem tehetik bár, Lutherünk tanaid:
 engedj, Jézus Urunk, eleinknek gyámola, nekünk
 a Te vetésedből kései bő aratást!”³⁸

Úgy tűnik, hogy a 18. század első felében a Werenfels által megfogalmazott uniós gondolatok alig hatottak a hétköznapi vallási életre. Nem szabad elfelejtenünk viszont, hogy a vallásossággal kapcsolatos adatok nagyon sok forrástípusban előkerülhetnek (egyházlátogatási jegyzőkönyvek, magánlevezetések, zsinati végzések, egyházmegyei jegyzőkönyvek, stb.), amelyeket ennek a tanulmánynak a keretében nem tekinthetünk át. A rendelkezésünkre álló adatok viszont arra engednek következtetni, hogy az ésszerű ortodoxia elterjedése szélesebb körben csak az 1750-es évek utánra tehető. Nincs ebben semmi meglepő, hiszen Maróthi, Piskárkosi és Hatvani az 1740-es években kezdte el Debrecenben a vallási gondolkodást megújító tevékenységét. Azt viszont nyomon tudjuk követni, hogyan kerültek be a Kárpát-medencébe Werenfels művei.

Mielőtt részletes vizsgálatokba bocsátkoznánk, szükséges figyelembe vennünk, hogy néhány kutatási eredmény szerint a 18. századi katolikus alsópapság könyvei között viszonylag nagy számban voltak olyan művek, amelyek túlmutatnak a hitélethez szükséges tudnivalókon. Ezek szerint a janzenizmus, a febronianizmus és a gallikanizmus tipikus művei megtalálhatóak voltak a plébánosok könyvtáraiban, amelyből viszonylag nagy érdeklődésre lehet következtetni.³⁹ Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a református olvasók között is érdeklődésre tarthattak számot Werenfelsnek az ortodoxiát megújító munkái.

Minden bizonnyal hozzájárult Werenfels népszerűségének növekedéséhez, hogy halála után 25 évvel a bázeli teológusprofesszor, Jakob Christoph Beck (1711–1785) teológushallgatók és lelkipásztorok számára összeállított egy ajánlóbibliográfiát. Ebben szerepelt a protestáns egyházak uniójával foglalkozó műve, de nem a latin nyelvű eredeti szöveg, hanem annak francia fordítása („S. Werenfels Sermons. 8. etiam Germ. transl.“) Különös, hogy a grafomán Werenfelsnek csak ezt az egy munkáját ajánlotta, az összes többit nem.⁴⁰ Annak ellenére, hogy a címet nagyon röviden adja meg, nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy az unióval foglalkozó műre gondolt Beck, mert csak ennek van német és francia fordítása is.⁴¹

³⁸ MARKOVICZ Máttyás, *A Maros-Körös közli táj sajátos természeti viszonyainak rövid ismertetése, valamint az ott alakult ágostai hitvallású egyházközösségek történetének áttekintése*, ford. PÁNCZÉL Barnabás = *Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből*, szerk. ERDMANN Gyula, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989 (Közlemények Békés megye és környéke történetéből, 3), 49.

³⁹ HOI, Béla, *A teológiai gondolkodásmód alakulása a kora felvilágosodás-kori magyar katolikus papság könyvkultúrája tükrében* = H. B., *Laus librorum*, Bp., METEM, 2000 (METEM könyvek, 26), 173–176.

⁴⁰ Jakob Christoph BECK, *Synopsis Institutionum universae Theologiae naturalis et revelatae, dogmaticae, polemicae et practicae, in usum auditorii domestici. Praemittitur Encyclopaedia Theologica, brevier delineata*, Basel, Johann Rudolf Imhof, 1765, 55. Vö. Andreas Urs SOMMER, *Theologie und Geschichte in praktischer Absicht: Jakob Christoph Beck (1711–1785)* = A. U. S., *Im Spannungsfeld von Gott und Welt: Beiträge zu Geschichte und Gegenwart des Frey-Grynaischen Instituts in Basel 1747–1997*, Basel, Schwabe, 1997, 72.

⁴¹ Mind a francia, mind a német fordítás több kiadásban is megjelent, pl.: Samuel WERENFELS, *Sermons sur des vérités importantes de la religion Auxquels on ajoûte des considérations sur la réunion des protestans*, Basle, Chez Jean Luis König, 1720; Samuel WERENFELS, *Auserlesene Reden über verschiedene Wahrheiten der Christlichen Religion. Denen noch beygefüget sind Betrachtungen über die Wiedervereinigung der Protestanten*, Frankfurt–Lipzig, C. J. Eyssehn, 1717.

Vajon miért csak az unióval kapcsolatos művét ajánlotta Beck a teológusoknak? Ezt tartotta volna a legfontosabbnak? Ezt nem tartom valószínűnek, mert a könyv megjelenésekor, 1765-ben nem volt aktuális kérdés az evangélikus és a református egyházak egyesülése. Úgy hiszem, a bázeli teológiai gondolkodás történetének ezt a kérdését ebben a tanulmányban nem lehetséges megválaszolni, de érdemes megvizsgálnunk, hogy Magyarországon hogyan alakult a helyzet.

A debreceni kollégiumban a 18. század közepén már a tananyag részét képezte a könyvészeti szakismeretek oktatása, amelynek során a diákok megismerték a legfontosabb teológiai munkák kiadástörténetét. Tudjuk, hogy Piskárkosi Szilágyi Sámuel a könyvgyűjtés lehetséges módjait is elmagyarázta hallgatóinak, és részletes bibliográfiai adatokat is megadott egy-egy érdekesebb kiadáshoz.⁴² 1773-ban Szathmári Paksi István (1719–1791) összeállított egy desiderátát, amelyben a bibliakiadásoktól kezdve a homiletikán át egészen az exegetikáig minden témában felsorolta az ismert hazai és külföldi kiadások jellemzőit: röviden kivonatolta tartalmukat és teológiai szempontból értékelte azokat.⁴³ Mivel a debreceni kollégium alapvetően meghatározta a leendő lelkipásztorok műveltségét, ezért az ajánlóbibliográfiában szereplő tételekről a tiszántúli lelkészi kar jelentős részének valamilyen ismeretekkel kellett rendelkeznie. Ha tehát ebben szerepel Werenfelsnek a protestánsok uniójával foglalkozó munkája – vagy más műve –, akkor annak tartalmával nagyon sokan tisztában kellett, hogy legyenek.

Szathmári Paksi kimondottan részletesen ismertette Wettstein Újszövetség-fordítását, amely véleménye szerint igen jó, és alapos munka („magnum eruditionis apparatus praese ferre”), mégis socinianizmussal vádolták meg érte. Megemlíti, hogy 1730-ban Werenfels kiállt Wettstein mellett, de mégis Amszterdamba kellett emigrálnia, hogy befejezhesse munkáját.⁴⁴ A hitvitázó irodalom részletes bemutatása során kétszer említi Werenfels nevét: először Pierre Jurieu (1637–1713) francia hugenotta kapcsán, aki 1685-ben a pápaság ellen adott közre egy hitvitát (*Prejugez legitimes contre le Papisme*). Szathmári szerint Werenfels erre alapozta azt az egyetemi disputát, amely szintén a római egyházat támadta.⁴⁵ (Egyébként ez utóbbi hitvita Werenfels műveinek összkiadásában – talán nem véletlenül – az első fejezetben szerepel.)⁴⁶ Másodsor a lutheránus úrvacsoratan körüli vitában említi meg Werenfels nevét, mert Szathmári szerint Johann Franz Buddeus (1667–1729) evangélikus teológust cáfolta meg Werenfels azzal, hogy a „*Hoc est corpus meum*” című disputációban 1699-ben tagadta Krisztus testi jelenlétét az ostyában.⁴⁷

Ezt követően az exegetika kapcsán három helyen találkozunk Werenfels névvel. Először a Szentírás filológiája kapcsán említi meg, hogy ez a bázeli tudós az Újtestamentum stílusáról közzétett egy értekezést. Másodsor a bibliai kommentárok között felsorolja, hogy az *Opuscula theologica* című kötet kézikönyvként jól használható a Szentírás értelmezéséhez. Végül arról ír, hogy Werenfelsnek egyetlen olyan exegetikai műve van, amely 1715-ben jelent meg, és franciára és németre is lefordítottak.⁴⁸ Azt viszont már nem közli, hogy ez az értekezés a protestánsok uniójával foglalkozik, vagyis a felekezetek egymáshoz való közeledésének gondolatai számára nem voltak fontosak.

⁴² GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND, *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium: Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének sorsa – fejezet a historia literaria magyarországi történetéből*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2014 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai), 98–100.

⁴³ TÓTH BÉLA, *Egy magyar „bibliográfia” a 18. századból*, Református Egyház, 1976, 250–252.

⁴⁴ SZATHMÁRI PAKSI ISTVÁN, *Catalogus Bibliothecae Theologicae Historico Criticus*, TtREK R 1016, 107.

⁴⁵ *Uo.*, 65.

⁴⁶ SAMUEL WERENFELS, *Dissertatio apologetica pro plebe christiana adversus doctores iudicium de dogmatibus fidei illi auferentes* = WERENFELS, *Opuscula... i. m.*, I, 1–34.

⁴⁷ TtREK R 1016, 69.

⁴⁸ TtREK R 1016, 126, 175, 184.

Ezek szerint a 18. század második felében Werenfels munkássága már alaposan beépült a magyar református teológiába. Kérdés, hogy a protestánsok uniójával és a vallási toleranciával foglalkozó művei mennyire terjedtek el. Nézzük meg a rendelkezésünkre álló adatokat!

A sárospataki kollégiumban 1783-ban Szombati János szintén összeállított egy ajánlóbibliográfiát, amelyben a debreceni deziderátához hasonlóan többször is szerepel Werenfels neve. Szombati szerint olvasásra hasznos mű a protestánsok uniójával foglalkozó munka (latin és francia nyelven egyaránt), valamint az *Opuscula theologica*, amelynek több kiadását is ismeri.⁴⁹ Werenfels szellemi hatásának mély beágyazódásáról árulkodik az a kijelentés is, amikor Szombati egy temetési beszédben az ateizmus elleni harc egyik lehetséges szerzőjének is tekintette őt:

Felfedezi [Szilágyi Márton], hogy ezek [az ateisták] az Isten nélkül való emberek, az egész emberi nemzetnek, a köz-társaságnak, s magoknak is ellenségei: mint felfedezték Pufendorf és Werenfels.⁵⁰

Ezek szerint mind Debrecenben, mind Sárospatakon felfigyeltek Werenfelsnek a protestánsok uniójával foglalkozó gondolataira, de ez nem az egyik pillanatról a másikra alakult ki. Werenfels életében még egészen más volt a helyzet.

Amennyiben a 18. század első felét nézzük meg, úgy logikus lépésnek tűnik Losonczy István könyvtárát megvizsgálni. Vajon a *Hármas kis tükör szerzője* – aki köztudottan Ostervald katekizmusát használta fel tankönyve elkészítéséhez – ismerte-e a svájci triumvirátus vallási toleranciával kapcsolatos műveit?⁵¹ 1739 körül keletkezett könyvjegyzékében csak egy apró nyom utal erre, ugyanis a patrisztikai irodalom képviselői között megtaláljuk Jean Frédéric Ostervald nevét is, de a név említésén kívül semmi mást nem találunk itt, tehát nem tudjuk, melyik művét olvasta Losonczy Ostervaldnak.⁵² Ebből az következik, hogy a még peregrinációja előtt álló ifjú már ismerte az ésszerű ortodoxiát, de nagy valószínűséggel nem olvasta Werenfelsnek a vallási toleranciával kapcsolatos gondolatait.⁵³

Úgy gondolom, hogy református olvasmányok szempontjából mindenképpen érdemes Ráday Pál 1730 körül keletkezett könyvjegyzékét is figyelembe vennünk, hiszen Ráday ágensi tisztségéből adódóan olyan fajsúllyal rendelkezett, amelyet a kor kálvinista értelmisége nem hagyhatott figyelmen kívül. Ráadásul voltak bázeli kapcsolata is, mert segítette Görgei István bázeli tanulmányait.⁵⁴ Könyvtárában viszont csak a *Formula Consensus* egyik szerzőjének, François Turretininek (1623–1687) teológiai kézikönyve szerepel, az ésszerű ortodoxia képviselői közül senkit sem találunk.⁵⁵

⁴⁹ SZOMBATHI JÁNOS, *Introductio brevis in notitiam librorum et auctorum melioris notae, ex selectis historicae literae capitibus deprompta et usibus juventutis scholasticae accomodata. S. Patak anno domini 1783. die 24. Januarii*, Tiszáninnenri Református Egyházkerület Könyvtára (Sárospatak) (Továbbiakban: TIREK) Ms. Kt. 52, 55, 101, 112, 141. Vö. Jan-Andrea BERNHARD, *Das Zürich Breitingers, Hagenbuchs und Zimmermanns als Anziehungspunkt für ungarische Studenten = Reformierte Orthodoxie und Aufklärung*, hg. Hanspeter MARTI, Karin MARTI-WEISSENBACH, Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2012, 258.

⁵⁰ SZOMBATHI JÁNOS, *Keresztény filozofus képe. Melyet néha Szilágyi Márton [...] utolsó tisztségébe megadásának alkalmosságával, rövid halotti beszédben le-rajzolni kívánt Sáros-Putakon, a nevezett Collégiumban 1790. esztendőben, karácsony havának 11. napján*, TIREK Ms. Kt. 49 nr. 1, fol. 3r. Valószínűleg a *Prolectio de stultitia atheismum profitemium* című művére utalt Szombati. WERENFELS, *Opuscula...*, i. m., II, 237–251.

⁵¹ VÖRÖS Imre, *Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből*, Bp., Akadémiai, 1987 (Modern filológiai füzetek, 41), 47.

⁵² *Magyarországi magánkönyvtárak, IV. 1552–1740*, s. a. r. BAJÁKI Rita [et al.], Bp., OSZK, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4), 357.

⁵³ BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Bp., ELTE, 2007, (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15) nr. 1627.

⁵⁴ *Görgei István levele Ráday Pálnak, Bazel, 1718. május 16.* Dunameléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára Budapest, Egyházi és iskolai iratok, C 64-7, nr. 127.

⁵⁵ BORVOLGYI Györgyi, *Ráday Pál (1677–1733) könyvtára*, Bp., OSZK, 2004 (A Kárpát-medence korajkori könyvtárai, 7), 89–195, 240–249, 196–239.

Ez a két példa azt a feltételezésünket erősíti meg, hogy Maróthi, Piskárkosi és Hatvani fellépése előtt nem volt nagyon ismert Werenfels Magyarországon. Az első adatok, amelyek a debreceni triumvirátus munkásságán kívül arra utalnak, hogy a Werenfels iránti érdeklődés kilépett a debreceni kollégium falai közül, az 1750-es évekből származnak. Figyelembe kell viszont vennünk azt, hogy ennek a bázeli teológusnak a vallásbékével és a protestánsok uniójával foglalkozó munkái nemcsak önálló impresszummal jelentek meg, hanem gyűjteményes kötetekben is. A fentebb már többször említett *Opuscula theologica* című könyv több kiadást is megért, és mindegyikben Werenfels összes műveit adták közre, amelyek a vallásszabadságtól kezdve az eucharisztia át a protestánsok egyesüléséig bezárólag sok mindennel foglalkoztak.⁵⁶ Ebből az következik, hogy ahol az életműkiadás példányaira találunk utalásokat, akkor az valószínűleg az unióval és toleranciával kapcsolatban is hiteles adatnak számít.

Szathmári Paksi Ábrahám (1725–1799) nem is Svájcban, hanem Hollandiában, 1753-ban, Franekerben írta be az *Opuscula theologica* egyik lapjára a vásárlás dátumát: „Abrahami P. Szathmári Compi Franeqv Frisior. A. 1753.”⁵⁷ Nagy Mihály (?-?) 1755-ben szerezte meg a *Dissertationum volumina duo, quorum prius de logomachiis eruditorum et de meteoris orationis, posterius dissertationes varii argumenti continet* című kötetet.⁵⁸ Ez utóbbi mű karteziánus alapokon elmélkedett arról, hogyan érdemes a disputációkat módszertanilag felépíteni, vagyis nem kötődött a vallási toleranciához illetve a protestánsok uniójához.⁵⁹ Az 1760-as évekből viszont egyre több adat utal arra, hogy szélesebb körben kezdett ismertté válni munkássága.

Ezek közül legjelentősebbnek azt tekinthetjük, amelyik arra utal, hogy már nemcsak a külföldre eljutó peregrinusok hozzák haza műveit, hanem a református kollégiumok tananyagába is bekerültek tételei. Annak ellenére, hogy az adataink szórványosak, mindenképpen érdekes, hogy Sárospatakon 1767 és 1768 között mintegy tizenötször kölcsönözték ki a könyvtárból az *Opuscula theologica* példányait.⁶⁰ Ezzel párhuzamosan a cenzúra is felfigyelt Werenfelsre, és egyből a tiltott könyvek közé sorolták az *Opuscula theologica* című kötetét, mert abban szerepelt a transzszubsztanciációt tagadó tanulmánya is. Jelenlegi ismereteink szerint Magyarországon először 1760-ban vizsgálták meg a cenzorok ennek a műnek 1718-as kiadását.⁶¹ 1760-ban Bernben szerezte meg Torday Sámuel a fentebb már említett *Dissertatio de logomachiis eruditorum* című könyvet.⁶² Ugyancsak 1760-ban jutott hozzá az *Opuscula theologica* egyik példányához Kármán József (1738–1795) is, aki ekkor Bázelen járt egyetemre.⁶³ Balogh Ádám 1761-ben a debreceni kollégiumnak ajándékozta Werenfelsnek azt a művét, amelyik a protestáns felekezetek egyesítésével foglalkozott: „Samuelis Werenfelsii Sermones sacri Gallice Basil. 1715 chart 8vo”⁶⁴

⁵⁶ Kiadásai: WERENFELS, *Opuscula...*, i. m., I-II; S. W., *Opuscula theologica, philosophica et philologica*, Basileae, Joh. Ludovici König, 1718; S. W., *Opuscula theologica, philosophica et philologica*, Basileae, typis J. Jacobi Thurneisen, 1782.

⁵⁷ WERENFELS, *Opuscula...*, i. m. Raktári jelzete: TiREK b 45642.

⁵⁸ Samuel WERENFELS, *Dissertationum volumina duo, quorum prius de logomachiis eruditorum et de meteoris orationis, posterius dissertationes varii argumenti continet*, Amstelaedami, 1716, TiREK a 12431.

⁵⁹ Wolfgang ROTHFR, *Die Philosophie an der Universität Basel im 17. Jahrhundert. Quellen und Analysen*. Zürich, 1981, (disszertáció), 496–497.

⁶⁰ *A sárospataki ref. főiskolai könyvtár katalógusa 1767–1768*, TiREK Ms. Kt. 1206, fol. 4v, 6r, 6v, 7r, 7v, 15r, 17v, 20r, 21v, 25v, 26r, 26v, 27v, 28v.

⁶¹ *Tit. VI. Censura librorum. Libri prohibiti, 1760*. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény Ms. 295 t Nr. 11.

⁶² Samuel WERENFELS, *Samuelis Werenfelsii [...] dissertatio de logomachiis eruditorum. Accedit diatribe de meteoris orationis*, Amstelaedami, 1702. Mai jelzete: Román Tudományos Akadémia Könyvtára, Kolozsvár, R 80508.

⁶³ WERENFELS, *Opuscula...*, i. m., TiREK D 17–18.

⁶⁴ *Catalogus [...] in quo ab initio sunt notationes [...] 1744–1750. A tenjo „Series privatorum praeceptorum...” 1735*, TiREK Ms. R 71/7, fol. 21r.

Benedek Mihály házeli peregrinációja során 1775-ben Diderot- és Rousseau-műveket forgatott, de mégis szükségesnek tartotta, hogy megszerezze Werenfelsnek a már sokat emlegetett protestánsok vallási uniójával foglalkozó könyvét.⁶⁵ Mivel ő később a tiszántúli egyházkerület püspöke lett, arra a kettősségre mutat példát, hogy az egyházi vezetők könyvtárában egyszerre megtalálhatóak voltak az egyházellenes és egyházvédő művek is.

A 18. század utolsó harmadában már arra is van példa, hogy olyan hallgatók könyvtáraiban is megtalálható Werenfels valamelyik műve, akik még peregrinációjuk előtt álltak. Akáb István (1756?–1786) 1783-ban Sárospatakon volt tógás diák, amikor könyveiről egy jegyzék készült. Ebben az inventáriumban megtalálható volt az *Opuscula theologica*.⁶⁶

Elemzésünk szempontjából nem szükséges az összes 18. század végi könyveszerzést ismertetnünk, de arra mindenképp fel kell hívni a figyelmet, hogy 1782-ben maga a sárospataki református kollégium is előfizetett az *Opuscula theologica* új kiadására, miközben két tucat magyarországi diák vagy lelkész is megrendelte Bázélból ugyanezt a kötetet.⁶⁷ Fontos viszont továbbá azt is megjegyeznünk, hogy a türelni rendelet és az 1791. évi 26. tc. kibocsátása után Werenfels munkásságát a katolicizmus ellen is felhasználták, és nem csak a felekezeti különbségek tompítására.

Péczeli József (1750–1792) komáromi lelkész, aki a magyar felvilágosodás irodalmának egyik vezető személyisége volt, lelkipásztori munkáiban még az 1790-es években is az ésszerű ortodoxia műveit használta fel prédikációi megírásához. Miközben 1791-ben egy olyan röpirat terjesztésében is szerepet vállalt, amely Werenfelsnek a *Dissertatio de adoratione hostiae* című művének fordítása volt. Péczeli 200 példányt juttatott el ebből a sárospataki református kollégiumba. A kiadvány az úrvacsora kérdésével foglalkozott, és elutasította ennek római katolikus (átváltoztatással kapcsolatos) értelmezését. Sőt! A szerző azt is remélte, hogy 100 év múlva mindenki a kálvinista dogma szerint fogja a kenyeret és a bort magához venni. A helytartótanács cenzorainak kötelessége volt a római katolikus vallást sértő nyomtatványokat felülvizsgálni, így nem meglepő, hogy a cenzorok hamar kiderítették, hogy a fordítás alapja Samuel Werenfels tiltott művéből készült.⁶⁸

Úgy tűnik, ezzel a korabeli értelmiség is tisztában volt, mert előkerült egy olyan *Opuscula*-kötet, amelybe bejegyezték a magyar fordítás kiadástörténetét. Sajnos a kötetben nem szerepel possessor és dátum sem, de az frászkép alapján valószínű, hogy a 18–19. század fordulóján, vagyis Péczeli tevékenységével közel azonos időben vetették papírra:

Vide hanc Disserta(tionem De Adoratione Hostiae vberius in linguam Hungaricam translata in libror[?] cui titulus: Egy Katholikus K(eresz)tyennek vallás tétele quorum trasnposuit A. M. C. H. J. et exendi curavit Lipsiae cum litteris Joannis Theophili 1795[?]. Hujus refutatio reperitus apud Tratner Pestini.⁶⁹

Péczeli komáromi lelkészársza, Mindszenti Sámuel (1751–1806) szintén ismerte Werenfels tevékenységét, hiszen az 1797-ben megjelent teológiai lexikonban külön szócikkben ismertette életrajzát. Ebben viszont a vallási tolerancia képviselőjeként mutatta be:

⁶⁵ Püspökök inatainak gyűjteménye 1728–1987: Benedek Mihály inatai 1809–1821. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 1.2.4. Be. 459.

⁶⁶ *Series Librorum Stephani Akób Anno 1783. Studii togati Saros Patokiensis. TIRÉK Collectio Multifaria instituta anno 1805. 1602–1793 Ms. Kt. 1108 nr. 14.*

⁶⁷ HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok könyvgyűjtési és könyvtárhatalmi szokásai Bázélben és Bernben a 18. században*, MKSz, 124(2008), 377–389.

⁶⁸ HEGYI Ádám, „Mit mondasz mindezekre te vallást csúfolól!": Id. Ersei Dániel (1744–1809) és a hitvédő irodalom, *Egyháztörténeti Szemle*, 2013/3, 32; ZOVÁNYI Jenő, *Adatok két könyv történetéhez a XVIII. század utolsó negyedében*, ItK, 18(1908), 111–121.

⁶⁹ WERENFELS, *Opuscula...*, t. m., SZTE XB159582

[...] a' tanúlok seregenként tódultak hozzá, a' kikkel ő leg-barátságosabb módon bánt, s' szívebbe a' felebaráti szeretetet, a' mértékletességet, a' Tolerantiát, és az Isteni félelmet igyekezett főképpen bé-nyomni.⁷⁰

Összefoglalásként a bemutatott példák alapján próbáljuk meg megválaszolni, hogyan hatott Samuel Werenfels munkássága a hazai reformátusok vallási unióról és toleranciáról alkotott elképzeléseire.

A Hatvani István által 1748-ban megfogalmazott kérdés rendkívül fontos volt a református egyház számára, hiszen ekkor a túlélésért küzdött. Ezt a küzdelmet elméleti szinten támogatta Werenfelsnek a protestánsok uniójával foglalkozó munkája, amelyik Debrecenben is és Sárospatakon is ajánlott olvasmányának számított. A két nagy protestáns felekezet egymáshoz való közeledése Magyarországon is egyházpolitikai kérdés volt, amely látványosan 1791-ben a pesti és budai zsinatok határozataiban mutatkozott meg, mert ekkor több egyházkormányzati kérdésben közös nevezőre jutottak az evangélikus és református atyák.⁷¹ Ennek az együttműködésnek szellemi előkészítésében minden bizonnyal helyet kapott Werenfels munkássága is, noha ebben a tanulmányban inkább csak könyvjegyzékekkel és tulajdonosi bejegyzésekkel támasztottuk ezt alá. A végleges következtetések levonásához szükséges lenne még egyéb egyháztörténeti szövegek elemzésére is. Az viszont már most is látható, hogy a korai felvilágosodás idején viszonylag kevesen ismerték Werenfels uniós gondolatait, de az 1750-es évektől kezdve egyre nagyobb arányban terjedtek el művei. Műveinek gyűjteményes kötetén kívül általában az unióval foglalkozó könyve volt az érdeklődők számára fontos, de a katolicizmust elítélő könyve szintén népszerű lett, mert a Péczeli által terjesztett kiadvány sorsáról még könyvbejegyzés is született.

THE ROLE OF SAMUEL WERENFELS (1657–1740) IN RESOLVING CONFLICTS BETWEEN RELIGIOUS DENOMINATIONS IN HUNGARY IN THE 18TH CENTURY

In the 18th century, up until the issuance of the edict of toleration, the chance for reconciliation was more of a theoretical issue for the Protestant churches in Hungary, because with the *Carolina Resolutio* entering into force they were actually fighting for survival. In the given conditions the heads of these churches weren't focusing on resolving the conflicts between them as they were facing the dangers of dissolution or re-catholicisation. However, in the early 18th century Basel-born theologian Samuel Werenfels thought it was possible for the Lutheran and the Calvinist Church to unite, but he completely ruled out the possibility of cooperating with the Roman Catholic Church. In the present study I examine the role Werenfels played in the rapprochement between the Lutheran and the Calvinist churches of Hungary. Since in the 18th century nearly 200 Hungarian students studied in Basel, Werenfels had a great influence on the development of Hungary's Calvinist theology, which fact most probably contributed to the two Protestant churches examining the possibilities of a religious union at the Buda and Pest synods in 1791.

⁷⁰ *Lodvocat apátumnak [...] Historiai dictionariuma*, ford. MINDSZENTI Sámuel, VI, Komárom, Weinmüller Bálint, 1797, 591–592.

⁷¹ BUCSAY, *i. m.*, 186–187.